

ARPAÇAY HAVZASI'NDA TUNÇ ÇAĞI YERLEŞMELERİ Bronze Age Settlements in Arpaçay Basin

Mustafa KARAGEÇİ

Arş. Gör., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı,
mkarageci@hotmail.com

Öz

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü içinde bulunan Arpaçay Havzası, Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş yolları üzerinde bulunmasından dolayı önemli bir konumda yer almaktadır. Araştırma sahasının coğrafi sınırlarını ve Ermenistan ile sınırimızı çizen Arpaçay nehri hem siyasi hem de ticari olarak önemli bir rol oynamaktadır. Bu öneminden dolayı Havza üzerinde tarih boyunca önemli yerleşimler ve ticaret merkezleri kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kars, Arpaçay, Arpaçay Havzası, İlk Tunç Çağı

Abstract

Arpaçay basin, located in Erzurum-Kars area of Eastern Anatolia region, has a significant position as it is on the way bridging Anatolia and Caucasian. The river of Arpaçay, drawing the borders of our research field and the border with Armenia, plays an important role not only politically but also commercially. For this reason, important settlements and trade centers were founded in the basin throughout the history.

Keywords: Kars, Arpaçay, Arpaçay Basin, Early Bronze Age

GİRİŞ

Çalışma konumuzun coğrafi sınırlarını çizen Arpaçay Nehri, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümü içerisinde yer almaktadır. Ayrıca Arpaçay nehri, Ermenistan ile sınırimızı oluşturmaktadır. İsmi Arpaçay Nehrinden alan Arpaçay İlçesinin, güneyinde Kars İl Merkezi, kuzeyinde Çıldır İlçesi, doğusunda Akyaka İlçesi, batısında Susuz İlçesi yer almaktadır. Arpaçay ayrıca Ermenistan ile yaklaşık 10 km'lik bir sınıra da sahiptir. İlçe merkezinin denizden yüksekliği 1675 m. dir¹.

İlçe'de dağlar doğu-batı yönünde uzanarak bir dizi kıvrım oluşturmaktadır. İlçenin iklimi Erzurum-Kars Bölümünün karakteristik iklim yapısına uymaktadır. Genel olarak bölgede Doğu Anadolu karasal yağış

¹ KETİN, İ. 1983: **Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış**, İstanbul, 502-503

rejimi etkilidir. Yazın ortalama sıcaklık 19,7⁰ C, kışın ortalama -4,3⁰ C'dır. Kar yağışında ortalama kar kalınlığı ilçe merkezinde 42 cm. olmakta, yağmur ise m²'ye 30-40 kg arası düşmektedir².

Arpaçay Bölgesi, su kaynakları bakımından zengindir. Soğanlı Dağları'ndan çıkan Çatal ve Zuzu dereleri ile Çıplak Dağdan kaynağını alan Sarıçamur ve Karanlık dereleri, Sarıkamış'ta birleşerek Kars Çayı adını alır. Sarıkamış'ın kuzeydoğusundaki Çatak Köyü'nde Kızılçubuk Deresi ile birleşen Kars Çayı, Güneydere ve Eğrice deresiyle Yolgeçmez Köyü yakınlarında birleşmektedir. Büyükkumru Dağı'ndan kaynağını alan Güllüdere deresi ise, kuzeyden gelen Kekeç Deresi'yle birleşip Selim yakınlarında Kars Çayı'na katılır. Selim-Kars arasında kuzeydoğu yönlü akışını sürdüren Kars Çayı, irili ufaklı birçok suyu da bünyesine alarak güneye yönelip ve Başgedikler Köyü'nün kuzeyinde Arpaçay'a katılır. Kars Çayı'nın Arpaçay'la birleştiği yere kadar olan toplam uzunluğu 120 km. kadardır³.

Kars Çayı ile birleştikten sonra kaynaklarda "Akhuryan/Akhuriyan" Irmağı olarak geçen nehrin adının kaynağı hakkında farklı görüşler vardır. F. Kırzioğlu, Akhuryan/Akhuriyan ırmağı adının, I. Arğişti'nin Sarıkamış kitabesinde anılıp henüz yeri tam olarak bilinmeyen Akhuriani şehriden geldiğini önermektedir. Ayrıca Kırzioğlu, Kars Çayı'nın Arpaçay ile birleştikten sonra Aras'a kadar olan kısmına Ermeni metinlerinde Akhuryan denmesini önemseyerek Akhuryan'ın konumunu Arpaçay'ın Şüregel'e geçtiği aşağı taraflarında aranması gerektiğini ve burasının da Kars Kalesi olabileceğini önemle vurgulamaktadır⁴. Ermeni metinlerine dayanan N. Adontz ise Akhuryan'ın yerini kesin olarak Kars Çayı'nın başı olan Sarıkamış suyunun sağ kıyısında olduğunu belirtmektedir⁵.

Kars Çayı ile birleşen Arpaçay'ın Başgedikler köyünün güneydoğusunda birleşen iki kolu bulunmaktadır. Bu kollardan birincisi, Ardahan İl sınırları içerisinde yer alan Çıldır Gölü'nden çıkan Çıldır

² KETİN, İ. 1983: 503 vd.

³ BİNGÖL A. 2008: "Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 1, 57-71; ÖZMENLİ M. 2008: "Ortaçağ'da Şüregel (Şırak)'ın Tarihi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum; ÖZMENLİ M. 2012: "Ortaçağ'da Şüregel'in Tarihi Coğrafyası", Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayı 9, 159-173

⁴ KIRZIOĞLU F. 1958: **Kars Tarihi**, İstanbul,

⁵ KIRZIOĞLU F. 1958: 9; ADONTZ, N., **Histoire ancienne de l'Arménie**, Brüksel, 1938, 202 , ÖZMENLİ M. 2008; 7; BİNGÖL A. 2008: 58

Suyu'dur. İkinci kol ise Ermenistan topraklarında bulunan Arpagel Gölü'nden çıkmaktadır. Arpagel Gölü, Akbaba Dağı'nın doğusunda yer alır ve dağın yamaçlarından kaynaklanan küçük sularla beslenir. Gölden çıkıp Arpaçay'ı oluşturan kol bataklıklar arasından doğuya ve daha sonra güneye doğru akarak Gümrü'nün batısından ve bir bölümü Kars İli Arpaçay İlçesinden geçerek Karahan ve Kars çaylarını alır. Ermenistan sınırı boyunca güneye doğru akarak Başgedik Deresi ve Digor Çayı ile beslenir. Halıkışla'yı geçtikten sonra, Iğdır İl sınırları içerisinde yer alan Tuzluca İlçesinin 8 km kadar kuzeyinde Aras Irmağı ile birleşir.

Arpaçay İlçesi, 1927'de Şüregel (Kızılcakçak) ile Zerşat kazalarının birleştirilmesiyle günümüzdeki şeklini almıştır ve İlçeye bugünkü ismini hemen doğusundan geçen "Arpaçay Nehri" vermektedir. Günümüzde Arpaçay ya da Orta Çağ kaynaklarındaki ismiyle "Şüregel", batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Batı Şüregel; Arpaçay'ın solundaki Gümrü Bölgesi'ni de içerisine alır. Doğu Şüregel ise güneyde Buğutu, doğuda Elegez ve Koklat Dağları'na kadar uzanan bölge olmakla birlikte günümüzdeki Arpaçay İlçesi'nin de bulunduğu bölge burasıdır. F. Kırzioğlu, halk arasında "Yukarı Şüregel"e Kars çayı kavşağından yukarıdaki Arpaçay boyuna, bu kavşağın güneyine de "Aşağı Şüregel" denildiğini ifade etmektedir. Strabon ise, bölgeyi "Armenia" olarak isimlendirerek, aşağıdaki şekilde tanımlamaktadır;

*"Armenia'nın içerilerine girdiğimizde pek çok dağ ve çorak yaylayla karşılaşırız; buralara asma bile zorlukla gelir, ama benzersiz zenginlikte pek çok vadi de çıkar karşımıza..... Tümüyle çetin ve dağlık arazilerden meydana gelir"*⁶.

Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş yolları üzerinde bulunan Kuzeydoğu Anadolu'nun, Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşimlere sahne olduğu bilinmektedir. Ancak günümüzde Arpaçay ilçe sınırlarında tespit edilmiş bir Paleolitik Çağ merkezi olmamasına rağmen yakın çevresinde bulunan Paleolitik merkezler, Arpaçay Havzası'nın da Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gördüğünü düşündürmektedir. Arpaçay Havzası'nın yakın çevresindeki en önemli Paleolitik merkezler, Ağzıaçık, Cilavuz (Susuz), Ani, Tombultepe, Borluk, Kurbanaga ve Yazılıkaya'dır. İ. K. Kökten'in 1942 ve 1952 yılında yapmış olduğu yüzey araştırmalarında Ağzıaçık'ta bulduğu iki yüzeyli baltayı Acheulleen, Ani'de tespit ettiği iki yüzeyli baltayı da

⁶ STRABON 1960- 1961: **The Geography of Strabon**, Çev. H.L. Jones, London 15; KIRZIOĞLU F. 1958: 6

Cheelléen tipi olarak belirlemiştir⁷. Ayrıca Kökten, Cilavuz/Susuz⁸ ve Tombultepe/Kağızman'ı⁹ Alt Paleolitik Çağ'a, Borluk Deresi¹⁰ ve Kurbağa Mağarası/Kağızman¹¹, Orta Paleolitik Çağ'a, Yazılıkaya/Kağızman'ı¹² ise Üst Paleolitik Çağ'a tarihlendirmiştir.

Arpaçay Havzası'nın Mezolitik Çağ'ı da yine yakın çevresi ile birlikte değerlendirilmektedir. Haşçıtlık Köyü ve Diktaştepe yerleşmesinde tespit edilen çakmaktaşı, obsidiyen çekirdekleri, alet ve mikrolit aletler Mezolitik Çağ özelliği taşımaktadır.

Neolitik Çağ'da bölgenin tamamen belirsiz bir duruma girdiği anlaşılmaktadır. Tüm Doğu Anadolu için ileri sürülen birkaç tartışmalı merkez dışında Neolitik Çağ merkezi bilinmemektedir. Havzanın yakın çevresindeki Kurbağa¹³ ve Iğdır Gökçeli Höyüğü¹⁴ ile Çıldır Akçakale¹⁵ adasındaki kaya yapıları İ. K. Kökten tarafından Neolitik Çağ olarak belirtmektedir.

⁷ KÖKTEN İ.K. 1953: "1952 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında", DTCFD 11/2-4177-209

⁸ KÖKTEN İ.K. 1943: "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", Belleten 7/27, 601-613; KANSU, Ş.A. 1943: "Anadolu'da Yeni Paleolitik Buluntular", DTCFD 1/5, 189-191; CEYLAN, A. 2001: Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum, 2001, 29; Harmankaya S.- O. TANINDI 1996: "Cilavuz/Susuz", Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I-Paleolitik/Epipaleolitik, İstanbul

⁹ KÖKTEN İ.K. 1975: "Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri", Atatürk Konferansları V, Ankara, 95-104; HARMANKAYA-TANINDI 1996: Tombultepe; CEYLAN A. 2001: 29

¹⁰ KÖKTEN İ.K. 1948: "Kars'ın Tarih Öncesi", TT Kong. 3, 194-204; HARMANKAYA-TANINDI 1996: Borluk Deresi

¹¹ KÖKTEN İ.K. 1975: 102; CEYLAN A. 2001: 30

¹² Kökten'in Yazılıkaya ile ilgili yapmış olduğu tarihleme M.Ö. 15000-7000 yılları arasını kapsamaktadır. Geniş bilgi için, KÖKTEN İ.K. 1970: "Yazılıkaya'da ve Kurbağa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri", Karseli 6/69, 2-16; KÖKTEN İ.K. 1975: 101; HARMANKAYA-TANINDI 1996: Yazılıkaya; CEYLAN A. 2001: 30

¹³ Kökten, Kurbağa Mağarasında bulunan Erken Tunç Çağı çanak-çömleğini yeniden değerlendirerek bunları Geç Neolitiğe tarihlendirmiştir.

¹⁴ KÖKTEN İ.K. 1947: "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", Belleten 11/43, 431-472;

¹⁵ ALP N.-CEYLAN A.- TOPALOĞLU Y. 2007: "Ardahan-Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu", 28 KST 1, 375-390; TOPALOĞLU Y. Ardahan-Çıldır'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006

Kalkolitik Çağ ile birlikte bölgedeki merkezlerin sayısı giderek artmaktadır. Havzanın yakın çevresi ile birlikte Mısırdaki¹⁶, Sazkara Höyüğü¹⁷, Senger Kalesi, Sınırortası Kalesi, Adalar Höyük, Karasal Höyük, Beşiktepe Yerleşmesi¹⁸ en önemli Kalkolitik Çağ merkezlerindedir.

Kalkolitik Çağ'ın sonu ile birlikte bölgede daha çok keramiği ile tanınan bir kültürün ortaya çıktığı görülmektedir Kalkolitik Çağ'ın sonu ve İlk Tunç Çağı boyunca devam ettiği kabul edilen bu kültür bölgede "Karaz Kültürü" olarak bilinmektedir. Kültür geniş bir yayılım coğrafyası içerisinde birçok farklı isim ve kökenle karşımıza çıkmaktadır. İsrail bilim insanları tarafından Khirbet Kerak/Bet Yerah olarak tanımlanan bu kültürün terminolojisi¹⁹ hakkında birçok görüş bildirilmiştir. Sovyet bilim adamları Chubinshvili ve Dzhaparidze "Kura-Aras Kültürü"²⁰, Piotrovskii ve Krupnov "Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü"²¹, Childe "Trialeti Kültürü"²², Dyson, Urmiye Gölü'nün doğusundaki Yanıktepe'den dolayı "Yanık Kültürü"²³ terimleri kullanılmış bunların yanı sıra "Trans Kafkasya Bakır Çağı"²⁴, "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği", "Doğu

¹⁶ KÖKTEN İ.K. 1943: 604

¹⁷ KÖKTEN İ.K. 1943: 605

¹⁸ TOPALOĞLU Y. 2006: 121-126

¹⁹ Karaz Kültürü olarak tanımlayacağımız bu kültürün Ön Asya'da görüldüğü dönem Radyo Karbon ve Tipoloji tarihlemelerine göre M.Ö. 3250-1750 yıllarını kapsamaktadır. Pehlivan, 1984: **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, Pehlivan M. 1990: **"Karaz Kültürü ve Hurriler"**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi S.1 C.1, Van, 168-176; Ünsal V. 2006: **"Karaz Kültürü'nün Kuzey Sınırı"**, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi S.16, 127-142

²⁰ Dzhaparidze O.M. 1964: **"The Culture of Early Agricultural Tribes in The Territory of Georgia"**, VII. International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow, 2 vdd.; CHUBİNİSHVİLİ T.N. 1964: **The Interconnections between the Caucasian "Kura-Araxes" and the Near East Cultures in the Third Millennium B.C.**, Tiflis, 15 vdd.

²¹ PİOTROVSKİİ B.B. 1964: **"The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C."**, VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Moscow, 7; **Krupnov**

²² CHILDE V.G. 1952: **New Light On The Most Ancient East**, New York

²³ LANG D.M. 1970: **Armenia-Cradle Of Civilization**, London

²⁴ AMİRAN R. 1952: **"Connections Between Anatolia and Palestine in The Early Bronze Age"**, Israel Exploration Journal 2, 96 vd.

Anadolu'nun Erken Bronz Çağı²⁵ ve “Eski Trans Kafkasya Kültürü” gibi isimler de verilmiştir.

Bütün bu isimlendirmeler ve orjin bölgesi görüşlerine rağmen dönemin siyasi yapısı ve kültürün yayılım alanı incelendiğinde bu kültürün anavatanı Erzurum ve çevresi olması daha doğru bir görüş olarak gözükmektedir²⁶. Bundan dolayı kültürün bizim tarafımızdan “Karaz Kültürü” ve bu kültürle ilgili keramiğin “Karaz Keramiği” olarak isimlendirilmesini daha uygun görmekteyiz²⁷.

Bölgedeki Tunç Çağı merkezleri üzerine ilk çalışmayı İ. K. Kökten tarafından yapıldığı görülmektedir. Kökten'in dar bir coğrafyada yaptığı bu ilk çalışmalar sonucu tespit edilen Dündartepe Höyük ve Kale (Yazılıkaya-Kurbanağa) yerleşmeleri Kars Bölgesi'nde bilinen ilk Tunç Çağı yerleşmeleridir.²⁸ Bölgede belki de en sistemli ve en uzun soluklu çalışmayı Atatürk Üniversitesi'nden Prof. Dr. A. Ceylan hocamızın başkanlığını yaptığı bizimde üye olarak katıldığımız ekibin gerçekleştirdiği görülmektedir. Erzurum, Erzincan, Kars ve Iğdır il ve ilçelerini kapsayan “Doğu Anadolu Yüzeysel Araştırmaları” isimli bu çalışma ile bölgede çok sayıda merkez tespit edilmiştir. Arpaçay Havzası'nda ağırlığını bu çalışmanın sonuçlarının oluşturduğu 10 adet Tunç Çağı merkezi ve genel özellikleri şöyle sunulabilir.

Koçköy- Danatepe Höyük

Kars İli, Arpaçay İlçesi'nin 21 km. kuzeydoğusunda, Arpaçay-Taşdere yolu üzerinde ve Çetinkaya Deresi'nin batısında yer alan höyük,

²⁵ DYSON R. H. 1968: “**The Archaeological Evidence of the Second Millenium B. C. On the Persian Plateau**”, CAH II, 14-16

²⁶ PEHLİVAN M. 1984: 33 vd.

²⁷ Bu kültür, Doğu Anadolu Merkez olmak üzere Kafkas Dağları'nın kuzeyine, doğuda Van-Urmiye Gölü ve Azerbaycan'ın büyük bir bölümüne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ yöresine ve güneyde ise Kahramanmaraş-Amik Ovası'ndan Filistin ve Suriye'ye kadar yayılmıştır. Erken Transkafkasya Kültürü üzerine araştırma yapan Gürcistan ve Ermenistan'lı birçok bilim insanı genellikle bu meseleye ideolojik yaklaşarak sorunun coğrafi köken ayağında kendi ülkelerinin topraklarını çekirdek nokta olarak gösterme gayreti içerisinde olmuşlardır.

Karaz keramikleri genel olarak Siyah açık parlak ve metalimsi bir görüntü sergilemektedirler. Ayrıca Karaz keramikleri içerisinde hatırı sayılır kırmızı keramikler de bulunmaktadır. Keramiğin yapımı ve özellikleri hakkında bkznz. İŞIKLI M. 2011: **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, İstanbul, 67 vdd.**

²⁸

alçak bir coğrafi alanda kurulmuştur. Höyükte tespit edilen keramik verileri Erken Tunç Çağı ve geç döneme tarihlendirilmektedir²⁹.

Zöhrap Yerleşmesi

Kars İli, Arpaçay İlçesi'nin Kuzgunlu Köyünün 2 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 1882 m. olan ve geniş bir alan yayılan Zöhrap yerleşmesi, Zilan Deresinin hemen üzerinde kurulmuştur. Tatlı su kaynakları ile çevrili olan yerleşme oldukça büyük bir alanı kaplamaktadır. Yerleşmenin kuzeyinde küçük oval planlı Ortaçağ yapıları ile güneyinde daha büyük planlı İlk Tunç Çağı mimari kalıntıları bulunmaktadır³⁰.

Carcı Yerleşmesi

Kars İli, Arpaçay İlçesi Carcı Köyünün kuzeydoğusunda bulunan Carcı Yerleşmesinin deniz seviyesinden yüksekliği 1906 m. dir. Yerleşme bölgenin en yüksek tepelerinden birinin üzerine kurulmuştur. Dar bir vadinin üzerinde kurulan ve İlk Tunç Çağı özellikleri taşıyan yerleşme çevreye hâkim bir konumdadır. Çıldır Gölünden gelen sular yerleşmenin güneyinden geçerek Carcı Hidroelektrik santraline ulaşmaktadır³¹.

Polat Kalesi

Kars İli, Arpaçay İlçesi'nin 5 km. kuzeydoğusunda yer alan Polat Köyü'nün 1,5 km. kuzeybatısında bulunmaktadır. Kale doğu-batı doğrultuda uzanmaktadır. Kalenin batı kısmı sarp uçurum ve bu yönde büyük bir dere akmakta, doğusunda ise yayvan bir tepe bulunmaktadır. Kale Arpaçay Ovası'na hakim konumda olması nedeniyle stratejik açıdan son derece önemlidir. Kalenin girişi güney sur duvarı ile batı sur duvarının birleştiği bölümde 1,5 m.lik bir kapı ile sağlanmaktadır. Girişi güçlendirmek için savunma açısından daha elverişsiz olan doğu tarafına 3-3,5 m. genişliğinde daha kaba taşlardan ikinci bir sur duvarı örülmüştür. Bölgenin en önemli kalelerinden birini oluşturan kalede elde edilen, keramikler İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na aittir³².

²⁹ Korucu H. 2005: **Kars İli Höyükleri**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 17; BİNGÖL A. 2008: 61; DAŞCI Z. 2011: **Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2011, 52

³⁰ CEYLAN A. 2008: **Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)**, Erzurum, 217; BİNGÖL A. 2008: 59-60; TOPALOĞLU Y. 2009: **"Kafkaslarda Tunç Çağı"**, II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu 15-17 Ekim 2008, Kars, 355-362; DAŞCI Z. 2011: 51

³¹ CEYLAN A. 2008: 218; BİNGÖL A. 2008: 60; TOPALOĞLU Y. 2009: 356

³² CEYLAN, A. 2005: **"2003 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey**

Yarbaşı Yerleşmesi

Kars İli, Arpaçay İlçesi, Polat Köyü'nün 3 km. kadar kuzeydoğusunda yer almaktadır. Düz alanda birçok mimari kalıntı ile yerleşmenin güvenliğini sağlamak için yapıldığını düşündüğümüz bir gözetleme kulesinden oluşan yerleşmenin büyük bir kısmı tarla olarak kullanıldığı için mimari kalıntılar büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Gözetleme kulesinin batı ile kuzeybatısı uçurumla çevrilidir. Yerleşmenin Polat Kalesinin karşısına kurulduğu düşünülürse bu yerleşmenin Polat Kalesi ile ilişkilendirilmesi doğru olacağı görüşündeyiz. Yerleşmenin keramik verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir³³.

Yalınçayır Höyük

Kars İli, Arpaçay İlçesi'nin 3,5 km. güneyindeki Yalınçayır Köyü'nün girişinde Arpaçay-Kars karayolunun yanında yer almakta ve höyüğün deniz seviyesinden yüksekliği 1710 m. dir. 1980'li yıllarda yol yapımı sırasında tamamen yok edilen höyük günümüzde çukur şeklinde bulunmaktadır. Höyük 69 x 115 m. boyutlarında olup tahrip edilen alanda yer yer mimari kalıntılara rastlanabilmektedir. Höyüğün kenar kısmında bulunabilen keramikler İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı'na aittir³⁴.

Tepecik Yerleşmesi

Kars İli, Arpaçay İlçesinin 3 km. güneydoğusunda Tepecik Köyü'nün 2 km. güneyinde 1690 m. rakımda yer almaktadır. Yerleşmenin kuzey kesimi yayvan olmasına karşın güney kesimi diktir. tepenin kuzey kesiminde yer alan yerleşmede kaçak kazılar yapılmıştır. Kaçak kazı çukurlarından elde edilen keramik veriler İlk Tunç Çağına aittir³⁵.

Ziyarettepe Kalesi

Kars İli, Akyaka İlçesi'nin 10 km. kuzeybatısındaki Sulakbahçe Köyü'nde yer alan Ziyarettepe, köyünün batısında yükselen tepe üzerindedir. Ana kayanın yapısına uygun bir şekilde kiklopik teknikte büyük taşlardan

Araştırmaları", 22. AST 2, 195; CEYLAN A. 2008: 196; BİNGÖL A. 2008: 59; TOPALOĞLU Y. 2009: 356; DAŞCI Z. 2011: 50

³³ CEYLAN A. 2005: 195; CEYLAN A. 2008: 197; BİNGÖL A. 2008: 59; TOPALOĞLU Y. 2009: 356; DAŞCI Z. 2011: 50

³⁴ CEYLAN, A. 2006: "2004 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 23. AST 2: CEYLAN A. 2008: 220; BİNGÖL A. 2008: 60; TOPALOĞLU Y. 2009: 356; DAŞCI Z. 2011: 53

³⁵ Korucu H. 2005: 20; CEYLAN A. 2008: 220; BİNGÖL A. 2008: 61; DAŞCI Z. 2011: 52

yapılmıştır. Kalenin batısında bir nekropol alanı yer almaktadır. Kalede elde edilen keramik verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na tarihlendirilmektedir³⁶.

Angut Kaleleri (Sulakbahçe)

Kars İli, Akyaka İlçesi'nin 10 km. kuzeybatısındaki Sulakbahçe Köyü sınırları içerisinde Angut Kaleleri bulunmakta ve Kale iki bölümden oluşmaktadır. Kale duvarları, kiklopik tekniğinde birbirilerinin tahkimatını güçlendirmek amacıyla iki ayrı tepe üzerine inşa edilmiştir. Kale, Karahan Çayı'nın kuzeyinde yer almakta ve böylece kale konumuyla tarım alanlarını kontrol altında tutmaktadır. Kalelerde tespit edilen keramik verisi dönem yönünden çeşitlilik göstermektedir. Keramik verisi Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir³⁷.

Yarüstü Yerleşmesi

Kars İli, Akyaka İlçesi'nin 10 km. batısında yer alan Duraklı Köyü'nde yer almaktadır. Yarüstü yerleşmesi, Duraklı Köyündeki diğer merkezlerin yerleşim alanını oluşturmaktadır. Yerleşmenin tam ortasından yar ile oluşturulmuş demiryolu yerleşmeyi iki parçaya ayırmış ve bu durum yerleşmeyi büyük ölçüde tahrip etmiştir. Yerleşmede çok sayıda Tunç Çağı keramiği bulunmaktadır³⁸.

SONUÇ

İnsanların tarih boyunca yerleşim yeri olarak seçtikleri bir coğrafyada dikkat ettikleri önemli unsurlardan biri su kaynaklarına yakınlığıdır. Eski çağlardan günümüze kadar bu unsur değişmeden gelmiştir. Tarih öncesi ve tarihi dönemlere bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılmaktadır. Örnek olarak, Dicle Nehri havzasında bulunan Çayönü, Nevalı Çori, Burdur Gölü yakınlarında Hacılar, Kızılırmak'ın bulunduğu bölgede Hititler, Sakarya Havzasında Phrygler ve Van ve Urmiye Gölleri arasında kurulan Urartu Krallığı gösterilebilir. Çalışma konumuzun coğrafi

³⁶ BİNGÖL A.- CEYLAN A.- TOPALOĞLU Y.- GÜNAŞDI Y. 2010: “**2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları**”, 27. AST 2, 2010, s. 375-399; BİNGÖL A. 2011: “**Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri**”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 8, s 21-40; KARAGEÇİ M. 2011: **Kars-Akyaka'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2011, s 89; KARAGEÇİ M. 2013: “**Akyaka'da Bazı Demirçağı Yerleşmeleri**”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 6/1, Erzincan, 95-114

³⁷ BİNGÖL A. vd. 2010: 385; BİNGÖL A. 2011: 28; KARAGEÇİ M. 2011: 90; KARAGEÇİ M. 2013: 102

³⁸ BİNGÖL A. vd. 2010: 385; BİNGÖL A. 2011: 28; KARAGEÇİ M. 2011: 90; KARAGEÇİ M. 2013: 102

sınırlarını çizen Arpaçay Nehri ve havzasında da tarih öncesi çağlara ait yerleşim yerleri tespit edilmiştir. Arpaçay Nehrinin akış yönüne göre konumlarını vermeye çalıştığımız yerlerin karakteristik özellikleri incelendiğinde bu yerlerin, su kaynaklarına yakınlıkları dışında verimli tarım arazilerine, tarihi yollara ve kuruldukları coğrafyaya hakim oldukları gözükmektedir. Tespit edilen kale ve höyüklerin rakımlarının yüksek olması ve çalışmada bahsi geçtiği üzere yapım teknikleri incelendiğinde bunların Tunç Çağı kale ve yerleşim yerlerini andırmaktadır. Bu özellikleriyle Iğdır Ovası ve Ağrı Dağı arasına konumlandırılmış Hazinetepe, Örgülütepe ve Kasımıntığı gibi kaleler ile benzerlik göstermektedir. Aynı şekilde Orta Aras Havzası'nın Sarıkamış-Kağızman bölümünde tespit edilen Yoğunhasan, Kız Kalesi ve Çallı Kaleleri'yle de benzer özellikler göstermektedir.

Eldeki veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Arpaçay Havzası ile Orta Aras Havzası kale ile höyük tipolojileri ve konumları büyük benzerlik göstermektedir. Ayrıca bu merkezlerin meydana getirilmesinde coğrafi faktörlerin belirleyici ve doğrudan etkisi görülmektedir.

Havza'da daha sonra yapılacak olan sistemli kazı ve yüzey araştırmaları sayesinde, bölgedeki Tunç Çağı yerleşmelerinin sayısının artacağı ve bu çalışmalarla Arpaçay Havzası'nın tarih öncesi hakkında daha fazla bilgi elde edilebileceği kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- ADONTZ, N. 1938: *Histoire ancienne de l'Arménie*, Brüksel, 1938,
- ALP N.-CEYLAN A.- TOPALOĞLU Y. 2007: “**Ardahan-Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu**”, 28 KST 1, 375-390
- AMİRAN R. 1952: “**Connections Between Anatolia and Palestine in The Early Bronze Age**”, Israel Exploration Journal 2, 96 vd.
- BİNGÖL A. 2008: “**Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**”, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 1, 57-71
- BİNGÖL A. 2011: “**Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri**”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 8, 21-40
- BİNGÖL A.- CEYLAN A.- TOPALOĞLU Y.- GÜNAŞDI Y. 2010: “**2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları**”, 27. AST 2, 2010, s. 375-399
- CEYLAN A. 2008: **Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)**, Erzurum.
- CEYLAN, A. 2001: **Sarıkamış Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Erzurum, 2001.
- CEYLAN, A. 2005: “**2003 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları**”, 22. AST 2, 195.
- CEYLAN, A. 2006: “**2004 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları**”, 23. AST 2.
- CHILDE V.G. 1952: **New Light On The Most Ancient East**, New York

- CHUBİNİSHVİLİ T.N. 1964: **The Interconnections between the Caucasian “Kura-Araxes” and the Near East Cultures in the Third Millennium B.C.**, Tiflis, 15 vdd.
- DAŞCI Z. 2011: **Arpaçay’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2011
- DYSON R. H. 1968: **“The Archaeological Evidence of the Second Millenium B. C. On the Persian Plateu”**, CAH II, 14-16
- DZHAPARİDZE O.M. 1964: **“The Culture of Early Agricultural Tribes in The Territory of Georgia”**, VII. International Congressmof Anthropological and Ethnological Sciences, Moscow,
- HARMANKAYA S.- O. TANINDI 1996: **“Cilavuz/Susuz”**, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri I-Paleolitik/Epipaleolitik, İstanbul
- IŞIKLI M. 2011: **Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü**, İstanbul, 67 vdd.
- KANSU, Ş.A. 1943: **“Anadolu’da Yeni Paleolitik Buluntular”**, DTCFD 1/5, 189-191
- KARAGEÇİ M. 2011: **Kars-Akyaka’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Kafkas Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars
- KARAGEÇİ M. 2013: **“Akyaka’da Bazı Demirçağı Yerleşmeleri”**, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 6/1, Erzincan, 95-114
- KETİN, İ. 1983: **Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış**, İstanbul, 502-503
- KIRZIOĞLU F. 1958: **Kars Tarihi**, İstanbul,
- KORUCU H. 2005: **Kars İli Höyükleri**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- KÖKTEN İ.K. 1943: **“Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”**, Belleten 7/27, 601-613
- KÖKTEN İ.K. 1947: **“1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”**, Belleten 11/43, 431-472
- KÖKTEN İ.K. 1948: **“Kars’ın Tarih Öncesi”**, TT Kong. 3, 194-204
- KÖKTEN İ.K. 1953: **“1952 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”**, DTCFD 11/2-4, 177-209
- KÖKTEN İ.K. 1970: **“Yazılıkaya’da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri”**, Karseli 6/69
- KÖKTEN İ.K. 1975: **“Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri”**, Atatürk Konferansları V, Ankara, 95-104
- LANG D.M. 1970: **Armenia-Cradle Of Civilization**, London
- ÖZMENLİ M. 2008: **Ortaçağ’da Şüregel (Şırak)’in Tarihi”**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum;
- ÖZMENLİ M. 2012: **“Ortaçağ’da Şüregel’in Tarihi Coğrafyası”**, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayı 9, 159-173
- PEHLİVAN M. 1990: **“Karaz Kültürü ve Hurriler”**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi S.1 C.1, Van, 168-176
- PEHLİVAN, M. 1984: **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi,

Erzurum,

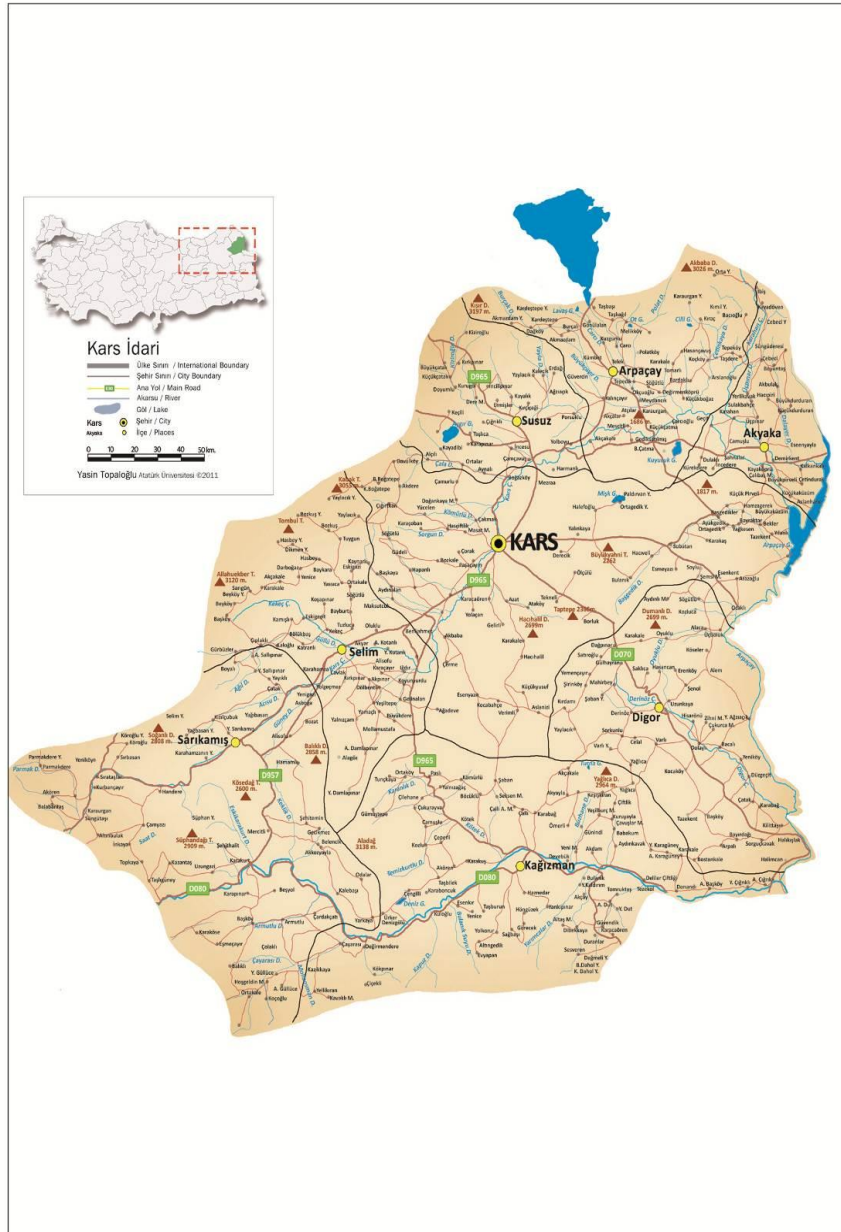
PIOTROVSKII B.B. 1964: **“The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”** VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Moscow, 7

STRABON 1960- 1961: **The Geography of Strabon**, Çev. H.L. Jones, London

TOPALOĞLU Y. 2009: **“Kafkaslarda Tunç Çağı”**, II. Uluslar arası Kafkasya Tarih Sempozyumu 15-17 Ekim 2008, Kars, 355-362

TOPALOĞLU Y. **Ardahan-Çıldır’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar**, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2006

ÜNSAL V. 2006: **“Karaz Kültürü’nün Kuzey Sınırı”**, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi S.16, 127-142

Harita 1. Kars İl Haritası

Harita 2. Arpaçay Havzası

Fotograf 1.Zöhrap Yerleşmesi

Fotograf 2. Carcı Yerleşmesi

Fotograf 3. Polat Kalesi

Fotograf 4. Yarbaşı Yerleşmesi

Fotograf 5. Yalınçayır Höyük

Fotograf 6. Tepecik Yerleşmesi

Fotograf 7. Ziyarettepe Kalesi

Fotograf 8. Angut Kalesi

Fotograf 9. Yarüstü Yerleşmesi